

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

समकालीन मराठी कवयित्रींच्या काव्यात ग्रामीण स्त्री जीवनाचे विविध पैलू: मातृत्व, नातेसंबंध आणि सांस्कृतिक संदर्भाचा अभ्यास

¹घोंगडे शितल अविनाश

संशोधक विद्यार्थिनी, मराठी विभाग

श्री जे.जे.टी. विश्वाविद्यालय, राजस्थान, भारत

²डॉ. प्रतिभा शंकर घाग

संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग

श्री जे.जे.टी. विश्वाविद्यालय, राजस्थान, भारत

गोषवारा

या संशोधनाचा केंद्रबिंदू समकालीन मराठी कवयित्रींच्या काव्यात ग्रामीण स्त्री जीवनाचे विविध पैलू मातृत्व, नातेसंबंध आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. ग्रामीण स्त्रीचे जीवन हे भारतीय समाजातील वास्तवाचे प्रतिबिंब आहे. तिच्या आयुष्यातील संघर्ष, त्याग, प्रेम, संवेदना आणि आत्मसन्मान हे कवयित्रींच्या लेखनाचे मुख्य सूत्र आहे. समकालीन मराठी कवयित्री जसे की शांता शेळके, इंदिरा संत, सई पाटील, वसंत आबाजी डहाके आणि अन्य ग्रामीण कवयित्री यांनी स्त्रीचे चित्रण केवळ पारंपरिक भूमिकांमध्ये न मांडता तिच्या अंतःकरणातील भावविश्व, सामाजिक स्थिती आणि सांस्कृतिक ओळख यांच्या माध्यमातून नव्या दृष्टिकोनातून सादर केले आहे. मातृत्व या संकल्पनेतून स्त्रीची सर्जनशीलता, त्यागशीलता आणि जीवनदायिनी वृत्ती उलगडते. नातेसंबंध हे ग्रामीण समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहेत जिथे स्त्री एकाच वेळी माता, पत्नी, सून, आणि कामकरी म्हणून विविध जबाबदाऱ्या पार पाडते. सांस्कृतिक संदर्भ स्त्रीच्या जगण्याला अर्थ देतात; लोकपरंपरा, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक बंधनांमधून तिच्या अस्तित्वाची व्याख्या घडते. समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कवितांमध्ये ग्रामीण स्त्री फक्त दुःखाची प्रतिमा नसून आत्मभान असलेली, विचारशील आणि समाजपरिवर्तनाची क्षमता असलेली व्यक्ति म्हणून समोर येते. तिच्या कवितेतून स्त्रीवादाचा एक स्थानिक, अनुभवाधारित आणि मानवी दृष्टिकोन प्रकर्षाने दिसतो. त्यामुळे या संशोधनातून ग्रामीण स्त्री जीवनातील सांस्कृतिक आणि भावनिक वास्तवांचे साहित्यातील प्रतिबिंब स्पष्ट होते आणि समकालीन मराठी कवितेचा सामाजिक भान अधिक गहिरा होतो.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

मुख्य शब्द: समकालीन मराठी कविता, ग्रामीण स्त्री जीवन, मातृत्व, नातेसंबंध, सांस्कृतिक संदर्भ, स्त्रीवाद, आत्मभान, सामाजिक वास्तव.

१. परिचय

समकालीन मराठी कवयित्रींच्या काव्यात ग्रामीण स्त्री जीवनाचा प्रश्न अत्यंत संवेदनशील आणि वास्तववादी दृष्टिकोनातून मांडला गेलेला दिसतो. ग्रामीण स्त्री ही केवळ श्रमशील नाही, तर ती मातृत्व, नातेसंबंध, संस्कृती आणि अस्तित्वाच्या संघर्षाची सजीव प्रतीक आहे. आधुनिक काळातील मराठी कवयित्रींनी तिच्या आयुष्यातील वेदना, आकांक्षा, संघर्ष आणि प्रेम या सर्वांचा शोध घेतला आहे. पारंपरिक कवितेत स्त्रीची भूमिका बहुधा साचेबद्ध आणि प्रतीकात्मक स्वरूपात दिसून येत होती; परंतु समकालीन कवयित्रींनी ग्रामीण स्त्रीला तिच्या जिवंत वास्तवात, स्वतःच्या आवाजात बोलण्याची संधी दिली आहे. या कवितांमधून मातृत्व हे केवळ जैविक नात्याचे नव्हे, तर मानसिक आणि सामाजिक जबाबदारीचे रूप म्हणून दिसते. आई म्हणून ग्रामीण स्त्री केवळ कुटुंबाचा आधार नसते, तर ती समाजाच्या संवेदनशीलतेचे मूळ असते. मातृत्वाचे विविध पैलू त्यातील त्याग, कष्ट, प्रेम आणि आकांक्षा या कवयित्रींच्या लेखणीतून प्रभावीपणे व्यक्त होतात.

नातेसंबंधांच्या स्तरावर, ग्रामीण स्त्रीचे जीवन अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. पती-पत्नी, आई-मुलगा, सासू-सून, तसेच स्त्री-समाज या विविध नात्यांमधील तिचा अनुभव कवितेतून उलगडतो. या नात्यांत तिला मिळणारा आधार, वेदना आणि स्वातंत्र्याची आस यांचे प्रभावी चित्रण समकालीन कवयित्रींच्या काव्यात दिसते. सांस्कृतिक संदर्भांच्या दृष्टीने, ग्रामीण स्त्रीचे जीवन परंपरा, रूढी, लोकसाहित्य आणि धार्मिक आचारांशी घट्ट जोडलेले आहे. या पारंपरिक चौकटीत तिचे अस्तित्व मर्यादित असले तरीही ती आपली ओळख आणि संवेदना जपते. कवयित्रींनी या सांस्कृतिक संदर्भांना नव्या दृष्टिकोनातून पाहिले आहे जेथे स्त्री केवळ परंपरेची वाहक नसून, नव्या सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरक शक्ती म्हणून उभी राहते. अशा प्रकारे, समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कवितांमधून ग्रामीण स्त्री जीवनाचे बहुआयामी चित्र समोर येते जिथे मातृत्वाची ममता, नात्यांची गुंतागुंत आणि संस्कृतीतील तिचा सहभाग या सर्वांचा सखोल अभ्यास करण्याची संधी मिळते. या कवितांमधून ग्रामीण स्त्रीचा आवाज, तिची संघर्षशीलता आणि अस्तित्वाचा शोध ही समकालीन मराठी काव्याची एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये ठरतात.

१.१ मराठी साहित्यात स्त्रीचे स्थान

मराठी साहित्यात स्त्रीचे स्थान हे काळानुसार सतत परिवर्तनशील राहिले आहे. प्रारंभीच्या साहित्यकालात स्त्री ही केवळ प्रेरणास्थान किंवा सौंदर्याचे प्रतीक म्हणूनच मांडली जात होती. संतसाहित्यात मात्र स्त्रीला भक्तीचा, मातृत्वाचा आणि त्यागाचा उच्च स्थान

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

प्राप्त झाले. जनाबाई, बहिणाबाई, मुक्ताबाई यांसारख्या संतकवयित्रींनी स्त्रीच्या अनुभवांना अध्यात्मिक आणि सामाजिक संदर्भात अभिव्यक्त केले.

आधुनिक काळात, विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात, मराठी साहित्यात स्त्री ही केवळ पुरुषकेंद्रित जगाची प्रेरणा न राहता स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव असलेली सजीव व्यक्ती म्हणून समोर आली. तिच्या भावविश्वाला, संघर्षांना, स्वप्नांना आणि अधिकारांना कवयित्रींनी स्वतःच्या अनुभवातून आवाज दिला. पूर्वी स्त्रीविषयक प्रतिमा बाहेरून मांडल्या जात असताना, आता स्त्री स्वतःच्या नजरेतून स्वतःला आणि समाजाला पाहू लागली आहे. समकालीन मराठी कवयित्रींनी ग्रामीण आणि शहरी स्त्रीच्या वास्तवातील फरक, तिच्या सामाजिक स्थितीतील मर्यादा, तसेच स्वातंत्र्य आणि समानतेसाठीचा तिचा संघर्ष प्रभावीपणे मांडला आहे. या टप्प्यावर स्त्री ही केवळ साहित्याचा विषय नसून, त्या साहित्याची सर्जक आणि विचारधारा घडवणारी शक्ती बनली आहे. अशा रीतीने, मराठी साहित्यातील स्त्रीचे स्थान हे प्रेरणास्थानापासून अभिव्यक्तीच्या केंद्रबिंदूपर्यंत प्रवास करत आले आहे. आज ती स्वतःच्या ओळखीचा शोध घेत आहे आणि समाजाच्या बदलत्या मूल्यव्यवस्थेत सक्रिय सहभाग घेत आहे हेच आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्रीच्या स्थानाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य आहे.

१.२ समकालीन कवयित्रींचे योगदान

समकालीन मराठी कवयित्रींनी स्त्रीच्या अनुभवांना तिच्याच भाषेत, भावविश्वात आणि संवेदनांमधून मांडून मराठी काव्याला नवे परिमाण दिले आहे. त्यांनी स्त्रीचे जीवन केवळ भावनात्मक किंवा प्रतीकात्मक स्वरूपात न दाखवता, वास्तववादी आणि जिवंतपणे साकारले आहे. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रीच्या दैनंदिन जीवनातील संघर्ष, तिच्या समाजातील स्थानासाठीची झुंज, तसेच तिच्या आत्मसन्मानाची जाणीव प्रखरतेने व्यक्त होते. विशेषतः ग्रामीण स्त्रीचे जग त्यांनी अत्यंत प्रामाणिकतेने शब्दबद्ध केले आहे. शेतात राबणारी, घर सांभाळणारी, कुटुंबासाठी त्याग करणारी आणि तरीही स्वतःच्या अस्तित्वासाठी झगडणारी ही स्त्री कवयित्रींच्या लेखणीतून सशक्त रूपात पुढे आली आहे. मातृत्वाच्या कोमल भावनांपासून ते सामाजिक अन्यायाविरुद्धच्या तीव्र प्रतिकारापर्यंत, या कवयित्रींच्या काव्यात स्त्रीचे सर्व पैलू प्रकर्षाने जाणवतात.

कविता महाजन, शांता शेळके, प्रज्ञा दया पवार, वैशाली काळे, मंगला गोडबोले, माया दहेफळकर यांसारख्या कवयित्रींनी ग्रामीण आणि शहरी स्त्रीच्या अनुभवांना सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक स्तरावर मांडले आहे. त्यांच्या कवितांमधील भाषा, प्रतिमा आणि भावविश्व या सर्वांमध्ये स्त्रीचा स्वतंत्र स्वर, तिची संवेदना आणि विचारशीलता जाणवते. समकालीन कवयित्रींच्या या योगदानामुळे मराठी काव्यात स्त्री ही विषय न राहता 'विचार' बनली आहे. त्यांनी स्त्रीच्या अंतर्मनाचा, तिच्या अस्तित्वाच्या शोधाचा

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

आणि तिच्या सामाजिक ओळखीच्या निर्मितीचा प्रवास मांडून मराठी साहित्याला एक नवे, वास्तववादी आणि प्रगल्भ रूप दिले आहे.

१.३ ग्रामीण स्त्री जीवनाचे वास्तव

ग्रामीण स्त्रीचे जीवन हे समाजरचना, परंपरा, आर्थिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक मूल्यांशी घट्टपणे जोडलेले आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ग्रामीण भागातील स्त्री ही कुटुंब आणि समाज या दोन्हींचा आधारस्तंभ मानली जाते. ती शेतात राबते, घर सांभाळते, मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी उचलते आणि एकाचवेळी कुटुंबाच्या आर्थिक व्यवस्थेत सक्रिय सहभाग घेते. तरीदेखील तिच्या श्रमाला सामाजिक मान्यता मिळत नाही. ग्रामीण समाजरचनेतील पितृसत्ताकतेमुळे स्त्रीचे स्थान अनेकदा गौण ठरते, परंतु तिच्या अस्तित्वाची ताकद आणि सहनशीलता ही ग्रामीण जीवनाचे वास्तविक चित्र उभे करते.

ग्रामीण स्त्रीच्या आयुष्यात मातृत्व हे केवळ भावनिक नव्हे, तर सामाजिक जबाबदारीचे प्रतीक आहे. ती कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यासाठी त्याग करते, परंतु तिच्या स्वतःच्या भावनांना आणि आकांक्षांना समाजात कमी स्थान दिले जाते. कवयित्रींच्या लेखणीतून हे मातृत्व एका नव्या रूपात दिसते जिथे आई ही केवळ पालनकर्ती नसून, एक विचारशील आणि संवेदनशील व्यक्ती म्हणून उभी राहते. तिचे मातृत्व तिच्या संघर्षांना, तग धरण्याच्या क्षमतेला आणि आत्मसन्मानाला बळ देते. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक बंधनांच्या ओझ्याखालीही ग्रामीण स्त्रीची जगण्याची जिद्द कायम राहते. ती परंपरेने बांधली असली तरी त्या चौकटीतून स्वतःसाठी छोट्या स्वातंत्र्याच्या जागा निर्माण करण्याचा तिचा प्रयत्न जाणवतो. नातेसंबंध, विवाहसंस्था, आईपण आणि समाजातील तिच्या भूमिकेत ती अनेकदा दडपली जाते, तरीही तिच्या मनातील स्वप्ने आणि आत्मभान कवयित्रींच्या कवितांमधून जिवंत होतात.

सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून पाहता, ग्रामीण स्त्री ही लोकपरंपरा, सण, गीत, लोककला आणि धार्मिक आचारांची वाहक आहे. ती संस्कृतीला जगवते, जपते आणि पुढच्या पिढीकडे नेते. परंतु या परंपरेच्या आड तिच्या जीवनातील दडपण, अन्याय आणि वेदना लपलेल्या असतात. समकालीन कवयित्रींनी या विरोधाभासांना ओळखून ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनाचे वास्तव संवेदनशीलतेने मांडले आहे. कविता महाजन, प्रज्ञा दया पवार, वैशाली काळे, मंगला गोडबोले, माया दहेफळकर आणि इतर कवयित्रींच्या कवितांमधून ग्रामीण स्त्रीची ओळख एक नवा अर्थ घेते. त्यांनी तिच्या श्रमशीलतेला, तिच्या प्रेमाला, तिच्या अस्तित्वासाठीच्या संघर्षाला आणि तिच्या संवेदनांना शब्द दिले आहेत. या कवितांमध्ये ग्रामीण स्त्री ही दीन किंवा आश्रित नाही, तर ती स्वतःच्या आयुष्याची शिल्पकार आहे.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

या कवयित्रींच्या लेखनातून ग्रामीण स्त्री जीवनाचे वास्तव जसेच्या तसे न दाखवता, ते तिच्या दृष्टिकोनातून, तिच्या भावनिक आणि सामाजिक अनुभवांमधून मांडले गेले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये तिच्या अंतर्मनातील वेदना, समाजाच्या मर्यादा आणि स्वतःच्या ओळखीचा शोध हा प्रवास स्पष्टपणे दिसतो. अशा रीतीने, ग्रामीण स्त्रीचे जीवन हे मर्यादांच्या चौकटीत बंदिस्त असले तरीही तिच्या अंतःकरणात संघर्ष, मातृत्व, संवेदनशीलता आणि आत्मभान यांचा संगम आहे. समकालीन मराठी कवयित्रींनी या वास्तवाला संवेदनशील आणि वास्तवदर्शी स्वरूप देऊन मराठी साहित्यात ग्रामीण स्त्रीचे आयुष्य केवळ काव्याचा विषय नव्हे, तर सामाजिक आणि मानवी अनुभूतीचा केंद्रबिंदू बनवले आहे.

१.४ मातृत्व, नातेसंबंध आणि संस्कृतीचे स्थान

मातृत्व, नातेसंबंध आणि संस्कृती हे ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनातील तीन मूलभूत घटक आहेत, जे तिच्या अस्तित्वाचा पाया घडवतात. मातृत्व हे स्त्रीच्या ओळखीचे आणि जीवनाच्या अर्थाचे केंद्रबिंदू आहे. ती आई म्हणून केवळ जैविक भूमिका निभावत नाही, तर ती समाजातील संवेदनशीलता, प्रेम आणि त्याग यांची मूळ स्रोत असते. ग्रामीण स्त्रीचे मातृत्व तिच्या श्रमाशी, जबाबदाऱ्यांशी आणि प्रेमाशी घट्ट जोडलेले आहे. तिच्या मातृत्वात कोमलता असूनही ती एक कठोर वास्तवाशी सामना करणारी, तग धरणारी शक्ती म्हणून उभी राहते. समकालीन मराठी कवयित्रींनी या मातृत्वाचे विविध पैलू अत्यंत वास्तवदर्शीपणे शब्दबद्ध केले आहेत जिथे आईपण म्हणजे केवळ ममता नव्हे, तर संघर्ष आणि सामाजिक जबाबदारीचे प्रतीक बनते.

नातेसंबंध हे ग्रामीण स्त्रीच्या भावविश्वाचा अविभाज्य भाग आहेत. पती-पत्नी, आई-मुलगा, सासू-सून, बहिणी किंवा शेजारी अशा विविध नात्यांमधून तिची ओळख आणि सामाजिक भूमिका आकार घेत असते. अनेकदा हे नाते तिच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणतात, तरीही ती या नात्यांमधून प्रेम, सहकार्य आणि आत्मसन्मानाचे मूल्य जपते. कवयित्रींच्या काव्यात स्त्री या नात्यांमध्ये स्वतःचे स्थान शोधताना दिसते — कधी ती संघर्ष करते, कधी समर्पण करते, तर कधी स्वतःची ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी समाजाच्या चौकटींना आव्हान देते. संस्कृती हे स्त्रीच्या जीवनाचे तिसरे महत्वाचे अंग आहे. ग्रामीण स्त्रीचे दैनंदिन जीवन लोकपरंपरा, सण, धार्मिक विधी आणि सामूहिक संस्कारांशी घट्ट जोडलेले आहे. तिच्या संस्कृतीत श्रमाला प्रतिष्ठा आहे, परंपरेला मान आहे आणि सहजीवनाचे मूल्य खोलवर रुजलेले आहे. परंतु हीच संस्कृती काहीवेळा तिच्या स्वातंत्र्याला आणि अभिव्यक्तीला मर्यादा घालते. समकालीन कवयित्रींनी या द्वंद्याचे दर्शन आपल्या कवितांमधून घडवले आहे जिथे स्त्री परंपरेचा सन्मान राखत असतानाच स्वतःच्या विचारांची स्वतंत्र दिशा शोधते. अशा प्रकारे, मातृत्व, नातेसंबंध आणि संस्कृती हे स्त्रीच्या जीवनातील केवळ भावनिक घटक नाहीत, तर तिच्या अस्तित्वाच्या, संघर्षाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या प्रवासाचे प्रतीक आहेत. समकालीन मराठी कवयित्रींनी या तीन घटकांच्या माध्यमातून स्त्रीच्या आत्मभानाचा, संवेदनशीलतेचा आणि सामाजिक सहभागाचा गहिरा अभ्यास साकारला आहे. त्यांच्या कवितांमधील स्त्री ही मातृत्वाची मूर्ती असली तरी, ती स्वतःच्या ओळखीचा शोध घेणारी विचारशील व्यक्ती आहे. त्यामुळे

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

या काव्यात मातृत्व, नातेसंबंध आणि संस्कृती या संकल्पना एकत्र येऊन स्त्रीच्या संपूर्ण अस्तित्वाचा सजीव आणि वास्तवदर्शी आलेख उभा करतात.

२. साहित्य पुनरावलोकन

विकास वीर (२०१३) यांनी “ग्रामीण कवितेतील स्त्रीजीवन” या लेखात मराठी ग्रामीण कवितेमधील स्त्रीजीवनाचे वास्तव अत्यंत संवेदनशीलतेने मांडले आहे. त्यांच्या मते, ज्या कवितेत ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेले असते, तिला ग्रामीण कविता असे म्हणतात. अशा कवितांमध्ये खेड्यांतील शेतकरी जीवन, परंपरा, रूढी, संस्कृती, दारिद्र्य, आनंद आणि दुःख यांचे जिवंत चित्र दिसते. वीर यांनी ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनातील संघर्ष, श्रम, वेदना, मातृत्व आणि आत्मसन्मान या सर्व पैलूंवर प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या विश्लेषणात लोकसाहित्याचा विशेष उल्लेख असून, ओव्या, झोपाळ्याची गाणी, दळणकांडणातील स्त्रीगीते यांमधून स्त्रीच्या भावनांचा आणि वेदनेचा नैसर्गिक आविष्कार कसा होतो हे त्यांनी दाखवले आहे. त्यांनी असे मत मांडले आहे की भौतिक बदल झाले असले तरी स्त्रीच्या वेदनेत आणि समाजातील तिच्या दुय्यम स्थानात फारसा बदल झालेला नाही. त्यामुळे ग्रामीण कवितेतील स्त्रीजीवन हे तिच्या वास्तव संघर्षाचे आणि सहनशीलतेचे प्रतीक ठरते.

प्रा. माधुरी हरिभाऊ गवळी (२०२३) यांनी “समकालीन साहित्य आणि ग्रामीण स्त्री-जीवनाचे सामाजिक वास्तव” या संशोधनलेखात समकालीन मराठी साहित्यामधील ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनाचे सामाजिक वास्तव स्पष्टपणे मांडले आहे. त्यांच्या मते, ‘समकालीन’ या शब्दातून काळाचा निर्देश होतो आणि त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व मानसिक बदलांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये दिसून येते. समकालीन साहित्य हे आपल्या काळातील वास्तवाशी थेट संवाद साधते आणि बदलत्या समाजव्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान, तिचे संघर्ष आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या यांचे वास्तवदर्शन घडवते. प्रा. गवळी यांनी ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचा उल्लेख करताना सांगितले आहे की, इ.स. १६८० नंतर ग्रामीण जीवनात मोठे सामाजिक व आर्थिक बदल झाले — पाणीपुरवठा योजना, धरणे, कालवे, सहकारी संस्था, आणि औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण समाजाची रचना बदलली. या परिवर्तनाचा सर्वाधिक परिणाम ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनावर झाला. ती स्थलांतर, दारिद्र्य, आणि सामाजिक विस्थापनाचा त्रास सहन करत असूनही कुटुंब आणि समाजासाठी आधारस्तंभ म्हणून उभी राहते. त्यांच्या मते, समकालीन साहित्यामधील ग्रामीण स्त्रीचे चित्रण तिच्या सहनशीलतेचे, संघर्षशीलतेचे आणि सामाजिक जाणिवेचे प्रतीक आहे.

श्री. अजय व्ही. मुरावे (२०२३) यांच्या “मराठी ग्रामीण कथेत प्रतिमा इंगोले यांचे स्थान – एक शोध” या संशोधन लेखात मराठी ग्रामीण कथेच्या परंपरेत प्रतिमा इंगोले यांचे योगदान स्पष्टपणे मांडले आहे. मुरावे यांच्या मते, प्रतिमा इंगोले यांनी ग्रामीण कथेला नवा आशय, नवी भाषा आणि वेगळी शैली प्रदान केली आहे. त्यांच्या कथांमधील भाषा संपूर्णतः वऱ्हाडी आणि ग्रामीण असून,

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

त्या कथांमधून ग्रामीण जीवनातील वास्तव, दुःख, शोषण आणि स्त्रीजीवनाचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडले गेले आहेत. लेखकाच्या मते, इंगोले यांच्या कथांमध्ये ग्रामीण स्त्रीचे शैक्षणिक मागासलेपण, सामाजिक शोषण, आणि तिच्या जगण्यातील संघर्ष प्रकट होतो. त्यांनी ग्रामीण जीवनातील अस्सलता जपून कथांना जीवंतपणा दिला आहे. विदर्भातील उद्धव शेळके आणि मनोहर तल्हार यांच्या परंपरेनंतर ग्रामीण कथालेखनात सातत्याने वन्हाडी शैलीत योगदान देणाऱ्या लेखिका म्हणून प्रतिमा इंगोले यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या लेखनातून ग्रामीण स्त्रीचा आवाज, तिची वेदना आणि आत्मभान यांचे जिवंत चित्रण होते, ज्यामुळे मराठी ग्रामीण कथेची क्षितिजे अधिक व्यापक झाली आहेत.

गिरीश प्रभाकरराव काळे (२०२३) यांनी “गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा आणि वास्तविकतेचे चिकित्सक अध्ययन” या संशोधन लेखातून समकालीन मराठी साहित्यातील महत्त्वाच्या लेखिका गौरी देशपांडे यांच्या लेखनाचा सखोल अभ्यास केला आहे. या लेखात देशपांडे यांच्या साहित्यकृतींमधील समाजनिष्ठा, वास्तववाद, आणि स्त्री-पुरुष नात्यांतील अंतर्गत ताणतणाव यांचे तपशीलवार विश्लेषण केलेले आहे. लेखकांच्या मते, गौरी देशपांडे यांच्या कथालेखनात स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रश्न केवळ भावनिक स्वरूपात न येता, सामाजिक संरचनेशी निगडित व्यापक परिप्रेक्ष्यातून मांडलेला आहे. त्यांच्या साहित्यकृतींमध्ये आधुनिकतेचा संघर्ष, परंपरेचे बंधन, आणि स्त्रीच्या आत्मशोधाची प्रक्रिया प्रभावीपणे चित्रित केली जाते. देशपांडे यांचे लेखन समाजातील नैतिकतेचे आणि रूढींचे प्रश्न उभे करत वास्तवाचे निर्भीड दर्शन घडवते. लेखात हेही अधोरेखित करण्यात आले आहे की, त्या केवळ स्त्रीवादी लेखिका नसून समाजाच्या सर्व स्तरांवरील बदल, मानसिकता आणि सांस्कृतिक संक्रमण यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या वास्तववादी लेखिका आहेत. त्यांच्या कथांमधील व्यक्तिरेखा आत्मजाणीव आणि स्वातंत्र्याच्या शोधात संघर्ष करताना दिसतात, ज्यातून समाजाच्या बदलत्या मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिबिंब दिसते. या संशोधनाद्वारे गौरी देशपांडे यांच्या लेखनाचा समाजनिष्ठ आणि मानवतावादी दृष्टीकोन समोर येतो. त्यांच्या साहित्यकृती आजच्या समाजातही तितक्याच प्रासंगिक आहेत, कारण त्या मानवी नात्यांच्या गुंतागुंतीचा आणि स्त्रीच्या आत्मभानाचा आवाज प्रभावीपणे मांडतात.

प्रा. विश्वजीत कांबळे (२०२३) यांनी आपल्या “थेरीगाथा आणि आधुनिक मराठी कवितेतील स्त्रीवाद: चिकित्सक अध्ययन” या संशोधन लेखात बौद्ध भिक्षुणींच्या ‘थेरीगाथा’ या प्राचीन ग्रंथातून प्रकट झालेल्या स्त्रीस्वातंत्र्य, वेदना, आणि आत्मजाणीवेच्या प्रवाहाचा आधुनिक मराठी स्त्रीवादी कवितेवर झालेला प्रभाव स्पष्ट केला आहे. कांबळे यांच्या मते, ‘थेरीगाथा’ हा जगातील पहिला स्त्रीवादी ग्रंथ असून, त्यात बुद्धभिक्षुणींनी आपल्या जीवनातील संघर्ष, स्वातंत्र्याची ओढ, आणि सामाजिक अन्यायाविरोधातील प्रतिकार यांचे काव्यमय चित्रण केले आहे. हा ग्रंथ स्त्रीच्या स्वानुभवातून आलेल्या आत्मजागृतीचा आरंभ दर्शवतो. लेखक सांगतात की, आधुनिक मराठी कवितेमधील स्त्रीवादी जाणिवा या ‘थेरीगाथा’च्या परंपरेतूनच विकसित झाल्या आहेत. स्त्रियांच्या दुःख, संवेदना, आणि आत्मशोधाची प्रक्रिया कुसुमाग्रज, इंदिरा संत, शांता शेळके, वैशाली देशपांडे, आणि मंगला गोडबोले यांसारख्या

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

कवयित्रींच्या कवितेत प्रकर्षाने जाणवते. कांबळे यांनी 'थेरीगाथा'ला आधुनिक स्त्रीवादी साहित्याचा मूलाधार आणि प्रेरणास्रोत मानले आहे. या संशोधनातून स्पष्ट होते की 'थेरीगाथा'चा प्रभाव फक्त धार्मिक नव्हे तर मानवी आणि सामाजिक स्तरावरही खोलवर आहे. ती आधुनिक मराठी स्त्रीवादी कवितेच्या भावनिक आणि तात्विक मुळांशी निगडित आहे, म्हणूनच तिचे अनन्यसाधारण महत्त्व अधोरेखित होते.

प्रा. स्वाती बोराडे (२०१९) यांनी आपल्या 'रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांतील ग्रामीण जीवनानुभव' या संशोधन निबंधात मराठी ग्रामीण साहित्याच्या वास्तववादी परंपरेचा सखोल अभ्यास केला आहे. त्यांनी रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांमधून ग्रामीण समाजातील दैनंदिन जीवन, संघर्ष, परंपरा, आणि बदलत्या सामाजिक जाणिवा यांचे वास्तवदर्शी चित्रण दाखवले आहे. बोराडे यांच्या मते, रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांमधून ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्य, शोषण, श्रमसंस्कृती, आणि आत्मसन्मानाचे मूल्य स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये ग्रामीण माणसाच्या भावविश्वाचे जिवंत चित्रण दिसते. लेखक ग्रामीण समाजातील माणसाचे मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलू अत्यंत संवेदनशीलतेने मांडतो. लेखिकेने नमूद केले आहे की, शिक्षणाने ग्रामीण समाजात निर्माण झालेल्या आत्मभानामुळे अनेक तरुण लेखकांनी आपल्या लेखनातून समाजातील वास्तव उजागर केले, आणि या प्रवाहात रा. रं. बोराडे यांनी ग्रामीण जीवनाला साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कवितांमधील बोलीभाषेचा वापर आणि ग्रामीण प्रतिमांमुळे मराठी कवितेला वास्तववादी धार प्राप्त झाली आहे. या संशोधनानुसार, रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांतील ग्रामीण अनुभूती ही केवळ विषय नव्हे, तर एक सामाजिक दस्तऐवज आहे, जी ग्रामीण जीवनाच्या सांस्कृतिक मुळांना स्पर्श करते आणि मराठी साहित्याला एक व्यापक दृष्टिकोन प्रदान करते.

डॉ. मीनल महाजन (२०२०) यांनी त्यांच्या संशोधनात समकालीन मराठी कवयित्रींच्या काव्यलेखनात आधुनिक स्त्रीचे अस्तित्व कसे प्रकट होते, याचे सखोल विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, आजच्या कवयित्री स्त्रीला पारंपरिक सामाजिक चौकटीपेक्षा वेगळ्या संदर्भात पाहतात – ती केवळ पत्नी, माता किंवा मुलगी नसून एक विचारशील, स्वयंपूर्ण आणि आत्मभान जागृत व्यक्तिमत्त्व आहे. कवयित्री शांता शेळके, कविता महाजन, संध्या देव, आणि इला भाट यांच्या कवितांमध्ये स्त्रीच्या मनोविश्वातील गुंतागुंत, सामाजिक विसंगती, आणि आत्मशोधाचे भावस्पर्शी चित्रण दिसते. महाजन म्हणतात की समकालीन कविता ही फक्त सामाजिक प्रतिक्रिया नसून ती स्त्रीच्या आतल्या अस्तित्वाची शोधयात्रा आहे. 'मी कोण आहे?' या प्रश्नाचे उत्तर शोधणाऱ्या स्त्रीला या कविता आवाज देतात. या कवितांमध्ये स्त्रीची वैयक्तिकता, तिच्या इच्छा-आकांक्षा, लैंगिकता, व्यावसायिक आकांक्षा, एकाकीपणा आणि तिचा संघर्ष अशा अनेक स्तरांवर दिसून येतो. हे सर्व पैलू समकालीन कवयित्रींच्या लेखनामधून ठोसपणे प्रकट होतात. डॉ. महाजन यांचे हे विश्लेषण आधुनिक स्त्रीच्या अस्तित्वाच्या विविध अंगांची जाणीव करून देणारे ठरते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

डॉ. संध्या कर्वे (२०१९) यांनी समकालीन मराठी कवयित्रींच्या लेखनामधून स्त्रीच्या सामाजिक संघर्षाचे दृष्टिकोन केले आहे. त्यांचा दावा आहे की शांता शेळके आणि संध्या देव यांच्या कवितांमधून स्त्रीचे जीवन केवळ घराच्या चौकटीत नाही, तर समाजात तिचे स्थान आणि संघर्ष एक महत्त्वपूर्ण घटक बनला आहे. त्यात कवी स्त्रीच्या रोजच्या संघर्षाचा, तिच्या दुःख आणि आशेचा स्पष्टीकरण करत आहेत. कर्वे यांच्या मते, स्त्रीच्या मनोभावनेचा यथार्थ वर्णन केल्यामुळे आजच्या कविता अधिक प्रगल्भ आणि प्रभावी बनल्या आहेत.

रश्मी कुलकर्णी (२०१८) यांच्या मते, समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कविता आधुनिक स्त्रीच्या आत्मबोधाचा एक उत्कृष्ट प्रतिमापट आहे. शांता शेळके आणि संध्या देव यांच्याशी तुलना केली असता, त्या म्हणतात की आजची स्त्री एका आधुनिक परिपेक्षात स्वतःचे अस्तित्व जाणून शिकते. समकालीन कविता ही केवळ स्त्रीच्या व्यक्तिगत संघर्षाचे, तिच्या लैंगिकतेचे, आणि तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब नाही, तर ती स्त्रीच्या चैतन्याचे, तिच्या जागतिक बोधाचे प्रतीक ठरते.

डॉ. अर्चना भोंसले (२०१७) यांनी समकालीन कवयित्रींच्या लेखनामधून बदलत्या स्त्रीजीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या मते, शांता शेळके आणि कविता महाजन यांच्या कवितांमध्ये स्त्रीच्या आयुष्याला समाजाच्या भिंतींमध्ये अडकलेले नाही, तर ती त्या भिंतींचा अडथळा पार करायला शिकते. यामध्ये त्यांचे आत्मविश्वास आणि सामाजिक स्वातंत्र्य यांचे प्रतीक उमठले आहे. स्त्रीचे शारीरिक आणि मानसिक अस्तित्व कवितेतून विविधतेने व्यक्त होतात.

सिमा वाघ (२०१६) यांच्या संशोधनानुसार, समकालीन कवयित्री साहित्याला नवा स्त्रीवाद देत आहेत. त्या स्त्रीला केवळ घरकामे करण्याची किंवा मातेस्वरूप असण्याची पद्धत न मानता, ती तिच्या अस्तित्वाला समर्पित एक शक्तिशाली व्यक्तिमत्त्व म्हणून व्यक्त करतात. कविता महाजन यांच्या लेखनामध्ये स्त्रीला जरी समाजातील ताण-तणाव दिसत असले तरी, ती त्यावर मात करत पुढे जाते. यामुळे समकालीन कविता अधिक प्रगल्भ आणि जागतिक बनल्या आहेत.

संशोधनातील अंतर

रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांवर अनेक अभ्यास झाले असले तरी त्यांचा केंद्रबिंदू प्रामुख्याने ग्रामीण जीवनाचे वर्णन, शेतकरी वर्गाचे दुःख, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक संघर्ष या विषयांवर राहिला आहे. तथापि, ग्रामीण स्त्रीच्या भावविश्वाचा, तिच्या सामाजिक स्थानाचा, तसेच सांस्कृतिक परिवर्तनात तिच्या भूमिकेचा सखोल अभ्यास अद्याप मर्यादित स्वरूपात झालेला दिसतो. बोराडे यांच्या कवितांमधील स्त्री व्यक्तिरेखा केवळ उपेक्षित जीवनाचे प्रतीक नसून त्या समाजातील बदलत्या मूल्यव्यवस्थेचेही प्रतिबिंब आहेत. या दृष्टीने त्यांच्या कवितांमधील स्त्री-अनुभव, मातृत्व, नातेसंबंध, आणि ग्रामीण जीवनाशी असलेले तिचे भावनिक नाते यांचा चिकित्सक आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याची गरज आहे. तसेच, त्यांच्या कवितांतील भाषा, बोली, आणि

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

लोकसंस्कृतीचा स्त्रीजीवनाशी असलेला संबंध यावरही फारसे संशोधन झालेले नाही. त्यामुळे या दिशेने अभ्यास केल्यास मराठी ग्रामीण काव्यातील स्त्री-अनुभवाचे व्यापक आणि नव्याने पुनर्मूल्यांकन करता येईल.

५. निष्कर्ष

समकालीन मराठी कवयित्रींच्या काव्यात ग्रामीण स्त्री जीवनाचे चित्रण हे केवळ अनुभवांचे कथन नसून, स्त्रीच्या अस्तित्वाच्या शोधाची एक संवेदनशील प्रक्रिया आहे. या कवयित्रींनी ग्रामीण स्त्रीचे जीवन तिच्या मातृत्व, नातेसंबंध आणि सांस्कृतिक परंपरांच्या चौकटीतून पाहिले असले, तरी त्यांनी तिच्या वेदना, संघर्ष, प्रेम, त्याग आणि आत्मसन्मान यांचे वास्तवदर्शी दर्शन घडवले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये मातृत्व हे केवळ जैविक नातं नसून, समाज आणि निसर्गाशी असलेल्या सहजीवनाचे प्रतीक बनते. नातेसंबंधांच्या माध्यमातून स्त्रीची सामाजिक भूमिका, तिची भावनिक गुंतवणूक आणि तिचे आत्मभान स्पष्ट होते. संस्कृती हे तिच्या जीवनाचे अधिष्ठान असून, तिच्या मूल्यव्यवस्थेला आणि विचारप्रक्रियेला आकार देते. समकालीन कवयित्रींनी या सर्व पैलूंना आधुनिक जाणिवेच्या दृष्टिकोनातून पुन्हा परिभाषित केले आहे. त्यांच्या कवितांमधून ग्रामीण स्त्रीचा आवाज समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येतो आणि तिच्या अनुभवांना सन्मानाची जागा मिळते. त्यामुळे हे लेखन स्त्रीस्वातंत्र्य, संवेदनशीलता आणि सामाजिक बदलाचे प्रभावी माध्यम ठरते.

संदर्भ सुची

- वीर, विकास. (२०१३). ग्रामीण कवितेतील स्त्रीजीवन. संशोधनाचा आढावा, २(९). www.reviewofresearch.net
- गवळी, माधुरी हरिभाऊ. (२०२३). समकालीन साहित्य आणि ग्रामीण स्त्री-जीवनाचे सामाजिक वास्तव. विद्यावार्ता (Vidyawarta) – समकालीन विशेषांक-II, जानेवारी ते मार्च २०२३, ISSN: २३१९-९३१८.
- मुरावे, अजय व्ही. (२०२३). मराठी ग्रामीण कथेत प्रतिमा इंगोले यांचे स्थान – एक शोध. नवज्योत (Navjyot), खंड III, अंक १, ISSN: २२७७-८०६३.
- काळे, गिरीश प्रभाकरराव., & समर्थ, मंजुषा दिगांबर. (२०२३). गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातील समाजनिष्ठा आणि वास्तविकतेचे चिकित्सक अध्ययन. Vidyawarta: Peer-Reviewed International Journal, विशेष अंक, जानेवारी-मार्च, २०२३.
- बोराडे, स्वाती. (२०१९). रा. रं. बोराडे यांच्या कवितांतील ग्रामीण जीवनानुभव. Review of Research, खंड जून २०१९, ISSN: २२४९-८९४X.
- महाजन, मीनल. (२०२०). समकालीन मराठी कवयित्री आणि स्त्रीचे अस्तित्वभान. कोल्हापूर : स्पंदन प्रकाशन.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

- कर्वे, संध्या. (२०१९). समकालीन कवयित्रींच्या लेखनामध्ये स्त्रीचे आत्मनिर्भर अस्तित्व. पुणे : साहित्य वर्धिनी प्रकाशन.
- कुलकर्णी, रश्मी. (२०१८). समकालीन कवयित्रींच्या कवितांमध्ये स्त्रीचे अस्तित्वविवेक. मुंबई : ध्वनि प्रकाशन.
- भोंसले, अर्चना. (२०१७). समकालीन कवयित्री आणि बदलतं स्त्रीजीवन. ठाणे : विमल प्रकाशन
- वाघ, सिमा. (२०१६). समकालीन कविता आणि स्त्रीवाद. पुणे : रचनाधार प्रकाशन.